

УДК 323.1(477)

Т. Панфілова

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Зазначено, що етнополітичні аспекти посідають важливе місце у формуванні політики багатонаціональних держав. Саме це і становить актуальність вивчення окресленої теми в умовах становлення та адаптації різних підходів державної політики багатонаціональних держав. Зауважено, що справедливо та коректно реалізована державна політика щодо вирішення національного питання сприяє консолідації суспільства та формує сприятливе до неї ставлення власних громадян та світової спільноти.

Ключові слова: етнополітика, етнонаціональні стосунки, етнічна група, державна політика, національна толерантність.

З огляду на національно-етнічний склад України, тема національної політики держави привертає все більшу увагу вітчизняних дослідників. Йдеться про праці В. Гура, А. Єрмоленка, В. Малахова, М. Поповича, І. Кураса, О. Майбороди, Ю. Римаренка, Л. Шкляра та багатьох інших. Власне зусиллями цих вчених сформульовані основні засади етнополітики: повага до особистості, поцінування соціально-етнічних відмінностей та їх збереження і плекання. Одним із головних компонентів цієї політики є налаштованість на соціальну та національно-етнічну консолідацію суспільства. Вони вважають, що завданням держави є об'єднання різних прошарків, соціальних груп у єдиний соціальний організм. Плекання різнобарв'я народних традицій, національних культур, різних світобачень – це можливість задіяти різноплановий потенціал до розбудови спільного соціального середовища. У цьому аспекті стратегічним завданням державної політики є сприяння виявленню та розвитку різних специфічних рис етносів, що проживають на території країни з одночасною орієнтацією на інтеграцію суспільства [1].

Позиція етнічних груп може виражатися через представницьку демократію, за якої етноси делегують свої голоси особі чи громадсько-політичній структурі, яка більш компетентно представлятиме їх інтереси, ніж вони самі. Проте представники етносу можуть й безпосередньо компетентно представляти власні інтереси. Саме тому у суспільстві існує потреба у поширенні правової просвіти населення, в інформуванні його про можливі наслідки реалізації тих або інших рішень у суспільному житті.

Одним із шляхів подолання конфронтації у суспільному житті, у міжетнічних відносинах та інтенсифікації інтегруючих процесів у суспільстві може стати вироблення спільної загальнонаціональної мети, на реалізацію якої зосередили б свої зусилля представники різних соціально-етнічних груп.

У державному управлінні багатоетнічним співтовариством на перший план виходить принцип діалогу. Формування у суспільстві відносин соціального партнерства – між державою, ринком і людиною проголошується базовим завданням держави. А це означає перехід від елітарної моделі побудови відносин між владою та громадянами до егалітарної, відхід від монолітизму держави й впровадження діалогічного способу вирішення гострих питань багатоетнічного соціуму. Результат діалогу вважається прийнятним для всіх взаємодіючих груп суспільства, якщо

об'єктивно він забезпечує найнеобхідніші справедливі умови для упорядкованого співжиття різних соціально-етнічних груп й за цього суб'єктивно не сприймається ними як дискримінація. Перед державними інститутами тут стоїть складне завдання – забезпечити інтереси всіх соціально-етнічних груп, що існують у країні, тобто дослухатися та вирішити проблеми кожної етнічної спільноти, не порушивши прав та інтересів інших етнічних спільнот й забезпечивши гармонійну цілісність державного організму [2].

У національно-етнічному відношенні Україна досить строката. На її території проживають росіяни, молдавани, румуни, угорці, поляки, євреї, татари та інші. Найвищою метою етнополітики України є створення оптимальних умов для гармонійного і перспективного розвитку у поліетнічній державі усіх етнонаціональних структур українського суспільства – української нації та національних меншин.

Саме тому, після відновлення державної незалежності України, важлива увага зосереджена на розробці і реалізації національної політики. Стратегічні напрями етнонаціонального розвитку України загалом відображені в головних державних актах України – Декларації про державний суверенітет від 16.07.1990 р., Акті проголошення незалежності від 24.08.1991 р. та Конституції України, прийнятій 28.06.1996 р. Першим спеціальним законодавчим документом України, в якому визначені основні засади її етнополітики, стала Декларація прав національностей України від 01.11.1991 р. (далі – Декларація). Декларація проголосила рівноправність усіх етнічних складових українського суспільства, зокрема: рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права; заборона дискримінації за національною ознакою; зобов'язання держави щодо створення умов для розвитку всіх національних мов і культур; вільне користування рідними мовами в усіх сферах суспільства; право на громадські об'єднання. Для реалізації положень Декларації 25.06.1992 р. було ухвалено Закон України “Про національні меншини”, яким гарантувалося право меншин на національно-культурну автономію, створення умов для відродження і розвитку їх культури, свободи творчості. Важливою складовою цього закону стала його 8-а стаття, яка надавала можливості послуговуватися національною мовою в роботі державних органів, підприємств, установ, організацій і громадських об'єднань нарівні з державною. Важливість цієї статті пов'язана з тим, що в Україні, внаслідок історичних та інших причин, мовний фактор виступає як самостійна причина посилення регіоналізму. Як відомо, в Донбасі та Криму значна кількість населення вважає своєю рідною мовою – російську. Саме в цих місцях для сотень тисяч українців (по Україні – понад 4,5 млн. осіб) рідною мовою є російська. Тому реакція на прийнятий у 1989 р. “Закон про мови” була дуже гострою; він був сприйнятий як загроза рідній мові, як витіснення російської мови, насильницька українізація [3].

Зазначимо, що турбота про збереження української мови була цілком об'єктивною. Річ у тім, що в Україні проблема збереження культурної самобутності стоїть не лише перед етнічними меншинами, а й перед титульною нацією – українцями, мовно-культурна самобутність яких значною мірою втрачена, а права на освіту, отримання інформації рідною мовою залишаються не забезпеченими повною мірою. Про широкую підтримку двомовності в різних формах висловилося від 82% до 90% виборців у Донецькій та Луганській областях, які взяли участь в опитуванні у березні 1994 р. Мовний фактор став елементом передвиборної президентської кампанії Л. Кучми. Популярність ідеї підтримки російської мови стала такою

високою, що тезу про необхідність надання російській мові статусу офіційної змушений був включити до своєї передвиборної програми й суперник Л. Кучми – Л. Кравчук. В останніх “виборчих перегонах” мовний фактор знов став “розмінною політичною картою”. Треба зауважити, що мовний аргумент у передвиборній президентській боротьбі Ющенко – Янукович відігравав прямо протилежну роль на Сході й на Заході держави. Якщо на Сході обіцянка надати російській мові офіційного статусу викликала високу підтримку в населення загалом по Україні, то ця ж теза викликала таку ж емоційну, але негативну реакцію на Заході. В Україні не втрачає своєї актуальності полеміка навколо статусу державної мови. Надання такого статусу тільки українській мові (ст. 10 нової Конституції України), з наступними відповідними видозмінами в системі освіти, російськомовна сторона розцінює як примусову українізацію. Своєю чергою, україномовна сторона вважає, що надання статусу державної ще й російській мові зміцнить її панівне становище й буде продовженням лінгвоциду та етноциду українського народу [4].

Для зняття гостроти мовного питання та вирішення статусу української та російської мов у вересні 2006 р. Міністерство юстиції завершило підготовку концепції державної мовної політики, яку планується винести на громадське обговорення. Однак мовна поведінка є лише найпомітнішим чинником регіонального розмежування, яке, окрім того, виявляється в різній оцінці явищ минулого, в політичних орієнтаціях.

Регіональний розподіл важливості збереження традицій свідчить про диференціацію макрорегіонів щодо цього питання. Учасники дослідження із західного макрорегіону виявили найвищий рівень усвідомлення важливості всіх запропонованих для оцінки національних традицій. Значимість відмінностей середніх по західному макрорегіоні від інших макрорегіонів, включаючи південний регіон та Крим, становила не менш ніж 5 %. Водночас між останніми не існує статистично значимих відмінностей, за винятком ставлення до збереження традиції розмовляти рідною мовою та дотримуватися національних обрядів. На тлі загального великого значення для учасників опитування збереження рідної мови респонденти зі східного макрорегіону найменше висловилися за першочерговість збереження цієї традиції. Учасники опитування з цього макрорегіону, а також південного регіону та Криму нижче, ніж інші респонденти, оцінюють важливість збереження національних обрядів. Загалом, як показує проведене опитування, у респондентів зі Східної та Західної України є відмінності в поглядах на ступінь важливості тих чи інших національних традицій, дещо по-різному вони оцінюють і важливість окремих критеріїв для етнічної ідентифікації людини [5].

Загалом, в усіх регіонах України серед критеріїв етнічної ідентифікації насамперед виокремлюють знання мови, інші критерії загалом між собою розрізняються незначною мірою. Респонденти із Західної України вище оцінюють, порівняно з опитаними зі Східної України, значимість для національності таких критеріїв, як знання мови та громадянство (значимість відмінностей на одинвідсотковому рівні). Своєю чергою, на Сході надають більшого значення, порівняно із західним регіоном, місцю народження. Стосовно місця мешкання як критерію національності по регіонах фактично не зафіксовано статистично значимих відмінностей.

Результати соціологічного опитування дають змогу зробити висновок, що в Україні немає конфлікту етнічних субкультур. Можна говорити лише про наявні значні ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованих

західноукраїнською та східноукраїнською. Якщо говорити про українців загалом, то можна виокремити декілька критеріїв етнічної самоідентифікації особистості. У цьому процесі перетинаються групові та індивідуальні, історичні та регіональні, конфесійні, мовні та етнографічні чинники. За цим стоїть історія становлення етносу, неоднорідність формування нації. Як відомо, український народ упродовж сторіч, не маючи своєї державності, був розділений між декількома державами – Росією, Польщею, Австро-Угорщиною, Румунією, Чехословаччиною. У кожній з держав були свої особливості політичного устрою, соціально-економічного укладу, умов етнокультурного розвитку. Всі ці чинники істотно вплинули на самосвідомість окремих груп українців, її мовно-культурні характеристики, рівень самосвідомості, а також на ставлення до багатьох явищ історичного минулого [6].

Наприклад, специфічне відображення в історичній пам'яті знайшли події, які розгорнулися в різних регіонах після Лютневої революції 1917 р. у Росії та розпаду в листопаді 1918 р. Австро-Угорської імперії. Унаслідок цих подій була створена Українська Народна Республіка, Українська Народна Республіка Рад (із 6 січня 1919 р. – Українська Радянська Соціалістична республіка), Західноукраїнська Народна Республіка та Донецько-Криворізька Радянська республіка, Галицька Радянська Республіка та Республіка “Кубанський край”, низка державних утворень Криму. Відлуння цих непростих подій, незважаючи на їх офіційне, не завжди об'єктивне трактування, і далі активно жило в пам'яті очевидців. Спогади про них, людська оцінка передавалися старшим поколінням підрастаючому. Це спричинило, серед іншого, виникнення проблем у межах одного етносу чи етнографічних груп, які мають, окрім загальноукраїнської, ще й локальну етнічну самосвідомість. Труднощі державотворення й формування української нації були також продовжені ще на понад 70 років за існування радянської імперії.

Чи була зліквідована колективна пам'ять української нації? Результати опитування показують, що ця пам'ять продовжує існувати.

По-перше, більшість історичних подій та персоналій, причетних до становлення української державності, мають найбільший індекс позитивної оцінки у західному макрорегіоні.

По-друге, найбільш виражене негативне ставлення до історичних персоналій та подій, що причетні до становлення української державності, характерне для опитаних у Криму.

У політичному аспекті спочатку процес етнічної самоідентифікації проходить по лінії відмежування від інших національностей, а відтак відбудеться вже саме розрізнення за належністю до етнотериторіальних та етнографічних груп. Особливо характерне останнє для Західної України. Отже, спочатку уточнюється територіальна належність: “східняк – західнянець”. Корені такої диференціації – історичні.

Доцільно зазначити, що впродовж останніх двох сторіч східні та північні регіони сучасної України заселялися й освоювалися українцями та росіянами. Нова хвиля переселень в Україні, що супроводжувалася взаємодією й трансформацією культурних установ та орієнтирів поведінки, призвела до індустріалізації Донбасу та Придніпров'я. Із кінця 50-х рр. ХХ ст. у ці регіони міграційні потоки припиняються, оскільки тут зростається широке будівництво нових промислових об'єктів. Із цього часу можна говорити про формування в цих регіонах усталеної територіальної спільноти людей.

Сучасні кордони України сформувалися тільки в середині 50-х рр. ХХ ст., коли до складу республіки увійшов Крим, більша частина населення якого проживає

на цьому півострові у першій та другій генерації. Історично зумовлені “націоналізація” Заходу та “інтернаціоналізація” Сходу – найбільш впливові й настільки ж різні тенденції, які сформували у населення України особливості національної ментальності і можуть посилити розкол, принаймні на дві України в рамках єдиного географічного простору [7].

Тому дослідники відзначають відмінності ментальності населення Сходу й Півдня України від ментальності мешканців Західної України, говорячи про те, що по Збручу проходить кордон двох цивілізацій – західно-католицької й східно-православної. На наступному етапі етнічної самоідентифікації конкретизується належність до тієї чи іншої етнографічної групи. Цей процес характерний для західних українців, оскільки саме там ще й у повсякденній свідомості збереглася низка етнографічних груп (бойки, гуцули, лемки, русини). Останнє певною мірою перетинається з належністю до територіальних груп українців: волинян (північно-західний регіон), галичан (західний регіон), закарпатців, буковинців (південно-західний регіон). Щодо східних українців, то у їх свідомості відсутня належність до конкретних етнографічних груп.

Завданням державної етнополітики є, серед іншого, сформувані таку стратегію етнополітики, яка б сприяла консолідації української нації, стала б запорукою її внутрішньої цілісності, національної безпеки та стабільності України.

Окрім того, регіональний фактор значною мірою зумовлює соціально-економічні та політичні взаємовідносини з прикордонними державами. Закон України “Про національні меншини” (ст. 9) гарантує особам з-поміж національних меншин та їх громадським об’єднанням вільно вступати і підтримувати зв’язки з особами своєї національності та їх громадськими об’єднаннями за межами України, отримувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій. Наприклад, серед пріоритетів зовнішньої політики Росію назвала більшість опитаних у Криму, Дніпропетровській, Донецькій областях та північно-східному регіонах України. На Західну Європу орієнтуються здебільшого в Західній і центральних регіонах України.

Нинішня етнополітична ситуація в Україні характеризується загалом підвищенням ролі національного фактору в суспільно-політичному житті та проявом певних тенденцій, що впливають на стан розвитку держави:

- зростання національної самосвідомості етнічних груп, їх самоорганізації та активізація ними пошуків різноманітних форм реалізації своїх специфічних запитів і потреб;

- політизація етнічних груп та її вплив на посилення взаємозв’язку між політичною та міжетнічною стабільністю;

- консолідація етнічних груп навколо державотворчих процесів та формування політичної нації;

- інтеграція в українське суспільство осіб, що були незаконно депортовані за національною ознакою;

- активний полікультурний розвиток етнічних груп;

- наявність інтенсивних міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну, демографічну сферу життєдіяльності суспільства.

Державна етнополітика повинна ґрунтуватися на визнанні закономірностей зростання національної самосвідомості, існуванні етнічної гетерогенності населення, тісної взаємодії у суспільстві національного фактору з економічними, соціально-політичними й правовими процесами [8].

Основними пріоритетами державної етнополітики є:

– забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для участі громадян незалежно від їх національності в усіх сферах матеріального й духовного життя у здійсненні етнополітики, державного управління;

– створення правового поля з метою гарантування рівних прав і свобод усім громадянам, незалежно від раси, національності, етнічного походження;

– розвиток культурної самобутності української нації, всебічний розвиток української культури й мови;

– створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин;

– зміцнення духовної єдності українського суспільства;

– відновлення прав депортованих осіб, не допускаючи за цього нових дискримінаційних утисків за національно-культурними ознаками;

– розширення співробітництва із зарубіжними українцями та людьми іншого етнічного походження – вихідцями з України, які проживають за її межами;

– утвердження у міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, взаємної довіри, поваги до мови, культури, традицій, звичаїв і релігій етнічних груп;

– упередження будь-яких проявів сепаратизму, забезпечення на основі міжнаціонального миру й злагоди суверенітету та територіальної цілісності держави;

– зміцнення гарантій, що усували б вияви екстремізму, дискримінації громадян за національною, релігійною або мовною ознаками;

– захист прав біженців та іммігрантів.

Важливими складовими частинами державної етнополітики є такі два її аспекти, як постійний аналіз й вивчення ситуації у міжнаціональній сфері та залучення науковців до осмислення етносоціальних, етнополітичних, етнокультурних та етнoderжавознавчих проблем розвитку України.

Перший аспект передбачає необхідність здійснення систематичних діагностик (соціологічних моніторингів) самопочуття етнічних груп в Україні, тенденцій міжетнічних процесів із метою прийняття державними органами своєчасних рішень, спрямованих на зниження громадсько-небезпечної напруги у цій галузі. Другий аспект пов'язаний із активною співпрацею державних органів з ученими. Без ґрунтовних наукових розробок неможливо в сучасних умовах формувати етнополітику держави, ефективно впливати на етнополітичні процеси в суспільстві, приймати важливі управлінські рішення. Певний досвід такого підходу має, зокрема, Міністерство у справах національностей, міграції та культів, яке існувало в 1994 – 1995 рр. Серед основних завдань у його діяльності було визначати пріоритетні напрями наукових досліджень у ділянці міжнаціональних відносин, забезпечувати права національних меншин, формувати міграційну політику та організовувати наукові дослідження [9].

І, нарешті, вирішення етнополітичних проблем України потребує з боку держави значних зовнішньополітичних зусиль. Не випадково найбільш серйозні ускладнення у цій ділянці Україна має саме у прикордонних регіонах. Укладання двосторонніх і багатосторонніх угод про визнання кордонів і територіальної цілісності, про взаємний захист національних меншин, розвиток співпраці, економічних і гуманітарних обмінів із сусідніми державами значно полегшить задоволення інтересів національного розвитку різних етнічних груп, що живуть в Україні.

З огляду на це, вельми важливим є створення ґрунтовної концепції етнополітики в Україні. Йдеться, зокрема, про розробку законопроектів щодо змін і доповнень до Закону України “Про національні меншини в Україні”; реабілітації та забезпечення прав осіб із числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України; нової редакції Закону “Про мови в Україні”, зокрема щодо статусу російської мови [10]. З уваги на те, що кінцевим наслідком національної політики є об’єднання всіх етносів у єдиний соціум, потрібне чітке окреслення поняття політичної нації, ядром якої є народ, що дав назву національній державі.

Отже, у процесі державотворення сформувалась справжня демократична концепція державної політики України в галузі міжнаціональних відносин. Україна є чи не єдиною європейською державою, яка одним із пріоритетних напрямів своєї політики визначила завдання забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для розвитку всіх громадян, незалежно від їх національностей.

Ключовою проблемою національного відродження залишається народна освіта. Законодавча та концептуальна база забезпечення прав національних меншин на освіту в Україні розробляється відповідно до міжнародних документів: Декларації Організації Об’єднаних Націй про права людини (1990 р.), Рамкової конвенції про захист національних меншин (1994 р.), Гаазьких рекомендацій з прав національних меншин на освіту (1996 р.), Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1997 р.), Оонівських рекомендацій стосовно мовних прав національних меншин (1998 р.). У 2007 р. Україна приєдналася до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин і під державний захист було взято тринадцять мов національних меншин. У державній програмі розвитку освіти національних меншин передбачено вирішення таких важливих питань, як відтворення освітніх закладів із рідною мовою навчання, оновлення змісту освіти та виховання дітей, науково-методичне, кадрове, матеріально-технічне забезпечення навчання. За роки незалежності багато зроблено задля створення реальних умов для вивчення рідної (національної) мови, історії, культури. Якщо наприкінці 80-х рр. ХХ ст. викладання в школах провадилося лише 4 мовами (російською, молдавською, угорською та польською), то тепер – 18 мовами. Навчання має різні форми: від вивчення як предмета до факультативу. Серед понад 22 тис. загальноосвітніх шкіл (на 2007 р.) 2561 працює з російською мовою навчання, 108 – румунською, 65 – угорською, 18 – молдавською, 7 – кримськотатарською, 5 – єврейською, 3 – польською, у 2466 школах навчання провадиться двома і більше мовами.

Багатоетнічність народу України, до якого належать нині представники понад 130 національностей, на початку ХХІ ст. стає важливим чинником соціальних, політичних процесів, що відбуваються у суспільстві. Дедалі очевиднішим стає, що для стабільного розвитку України потрібно враховувати інтереси та створювати необхідні умови для розвитку національних груп, які налічують на сьогодні 14 млн. осіб. Це має стати запорукою її безпеки та входження у світове співтовариство. На підставі цього дослідники роблять висновок, що українське суспільство відзначається таким рівнем національної толерантності як у загальнодержавному вимірі, так і на фоні регіонів, що дає змогу на сьогодні в коротко- та середньотерміновій перспективі підтримуватм загалом належний для оптимального розвитку суспільства тип відносин між різними етносами та їх представниками на державному, політичному та суспільному зрізах.

Література

1. Василевська Т. Етичні виміри етнополітики: державно-управлінський аспект / Т. Василевська // Наукові записки Ін-ту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [Текст] : зб. наук. пр. — Вип. 4 — К. : Ін-т політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. — С. 60.

2. Майборода О. Проблема методу в етнологічному прогнозуванні / О. Майборода // Наукові записки Ін-ту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [Текст] : зб. наук. пр. — Вип. 4. — К. : Ін-т політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. — С. 14.

3. Макаренко Н. Етнонаціональні відмінності регіонів: проблеми формування державної етнополітики / Н. Макаренко // Наукові записки Ін-ту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [Текст] : зб. наук. пр. — Вип. 4. — К. : Ін-т політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. — С. 131.

4. Там само. — С. 132.

5. Там само. — С. 133.

6. Там само. — С. 133.

7. Там само. — С. 131; 134.

8. Троян С. Особливості національної толерантності в Україні: проблеми методології та регіональний вимір / С. Троян // Наукові записки Ін-ту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [Текст] : зб. наук. пр. — Вип. 4. — К. : Ін-т політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. — С. 214.

9. Василевська Т. Етичні виміри етнополітики: державно-управлінський аспект / Т. Василевська... — С. 63

10. Антонюк О. В. Малий етнополітичний словник [Текст] / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий. — К. : [б. в.], 2005. — 188 с.

T. Panfilova

ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN CONTEMPORARY UKRAINE

It is conducted that ethnopoltical aspects take important part at the multinational states formation. This is the topicality of the researched theme in the condition of adaptation of different public policy approaches of the multinational states. It is mentioned that correctly organized public policy concerning national question solving leads to society consolidation and forms appropriate attitude of their citizens and the other states to it.

Key words: ethnopoltitics, ethnopoltical, ethnopoltical relations, ethnic group, state policy, national tolerance.